

ПАРАДИГМАЛЬНЕ ПРОЕКТУВАННЯ: СВІТОГЛЯДНИЙ РІВЕНЬ

ВОЛОДИМИР ФЕДЬ,

доктор філософських наук, доцент

Слов'янського державного педагогічного університету

У статті виконано теоретичне осмислення проблеми парадигми в культурософському аспекті. Показано, що саме культурна парадигма здатна перевести фокус знань людини про світ за горизонт, у царину евристичного, культуротворчо осмисленого існування людини. На думку автора, за такої умови духовного розвитку людини можлива поява адекватних відповідей на злободенні проблеми сучасності.

Ключові слова: парадигма, світогляд, буття, існування, культуротворчість, традиція.

Постановка проблеми та стан її вивчення. Поняття парадигми розробив і популяризував американський фізик Томас Кун, практично розширивши значення старогрецького "παράδειγμα" як прикладу, зразка, моделі до складної системи розуміння цього поняття. У цій системі він виділив окремі характеристики парадигми, зокрема це: а) зразки розв'язання проблем; б) символічні узагальнення у формі виразів, понять тощо; в) загальноновизнані приписи, які не є загальнообов'язковими; г) спільні цінності [1, с. 239-244]. Отже, парадигма передбачає певну систему, яка органічно входить у соціокультурне буття й обумовлює його розвиток, безпосередньо впливає на світогляд і діяльність людини.

На сучасному етапі розвитку вітчизняної та світової культури проблема світоглядного рівня парадигмального проектування розроблена недостатньо. Ні в роботах Т. Куна, ні в працях сучасних російських (Н. Бакач, А. Кармін та ін.) та вітчизняних (Д. Кучерюк, В. Личкова, В. Пазенок, О. Соболев, С. Уланова) дослідників парадигмалістики культурних форм висвітлення такого ракурсу проблеми не спостерігається, хоча опосередковано, виходячи з логіки названих авторів, вони не виключають такого аспекту.

Сформульована постановка проблеми дозволяє розглядати парадигму не тільки як спосіб, по-суті, ефективною адаптації людини до світу, розв'язання проблем цього світу в межах історичного часу, але й із точки зору виявлення евристичного потенціалу знань у парадигмі, що вкрай актуально для швидкоплинних (часу "футурошоку" Е. Тоффлера та "постсучасності" Ф. Джеймсона) реалій розвитку світової й української культури.

Такі обставини обумовили формулювання теми й постановку мети статті - розглянути світоглядні рівні парадигмального проектування як способи "ординарного" та евристичного (культуротворчого) фокусування знань Людини про Світ.

Виклад основного матеріалу. Рівень світовідчуття виявляє своєрідну "персоніфікацію" парадигми, у межах якої людина ставить та розв'язує завдання на основі індивідуального, сімейного, групового, етнічного, суспільного, національного та загальнолюдського досвіду. Тобто людина виходить із позиціонування себе в цьому спектрі досвіду: як вона

виступає в конкретній ситуації свого життя - як окремий індивід чи як носій загальнолюдських цінностей і моралі - та відповідно до цього позиціонування використовує способи розв'язання поставлених проблем, напрацьованих у "персоніфікованій" парадигмі. Наприклад, людина обіймає певну посаду, для задоволення своїх власних інтересів і потреб (біологічних, культурних тощо) вона користується індивідуальною парадигмою, яка ставить завдання (побутові, збереження та розвитку здоров'я тощо) та ефективно вирішує їх на певному етапі. Водночас ця людина усвідомлює, що розв'язання цих проблем не має значення для покладених на неї суспільних обов'язків, при виконанні яких вона використовує зовсім інший зразок їхнього розв'язання, тобто парадигма в цьому разі - суспільно-професійна, сама ставить проблеми та дає не просто шляхи, а типові зразки їх розв'язання. У цьому сенсі парадигма є ключовим моментом суспільних відносин, вона ставить суспільну проблему і дає ключ до її розв'язання. Повертаючись до нашого прикладу, зазначимо, що ця людина - ще й зразковий сім'янин, і зразковий саме тому, що вдало змінює індивідуальну й суспільну парадигму на сімейну.

Отже, світовідчуття людини дозволяє їй у своєму житті користуватися різними парадигмами та поєднувати їх. Важливим аспектом гармонійного співіснування цих "персоніфікованих" та "поведінкових" парадигм є те, що людське бачить себе в них як Самість. У цьому разі парадигми існують та майже не "накладаються" одна на одну, а змінюються відповідно до необхідності вирішення нових питань у межах світовідчуття людини.

Однак існує протилежна ситуація, коли парадигми можуть "накладатися". На нашу думку, це відбувається у творчості, наприклад, поет, висловлюючи глибоко індивідуальні та навіть інтимні почуття у віршованому слові, говорить, як відомо, про те, що близьке кожній людині. Саме тому його вірші перекладаються багатьма мовами, тобто вони оспівують загальнолюдські ідеали. Отже, творче світовідчуття дозволяє поєднувати шляхом накладання весь спектр "зразків", або індивідуальну, національну та загальнолюдську парадигми, до яких можуть долучатися групова, етнічна, суспільна парадигми. Тоб-

то творчість є підсумковим, або висновковим загальним "зразком" їхнього розвитку.

Якщо в першому випадку парадигми були "часовими", тобто змінюваними в часі відповідно до зміни зразків розв'язання проблем: індивідуальна передбачає, наприклад, піклування про здоров'я, а уявлення про це здоров'я та зразки розв'язання його проблем змінюються навіть на незначних часових відрізках. Зокрема, цінність щеплення як типової практики і зразка розв'язання проблеми деяких інфекційних захворювань все більше переосмислюється в сучасності. У другому випадку (коли йдеться про творчість) зразки розв'язання типових проблем є універсальними, більш загальними та, якщо можна так сказати, більш "надійними" й стабільними, вони менше змінюються в часі, принаймні, у межах певного історичного періоду, хоча можуть його долати. Наприклад, настанови "батька медицини" Гіппократа прямо не стосувалися проблеми інфекційних захворювань, проте опосередковано передбачали формування міцного імунітету як протидії цим захворюванням: "Усякий надлишок є протиприродним", "все добре, але в міру", "Ваша їжа має бути ліками, а Ваші ліки - Вашою їжею", "жити там, де чисте повітря". Їх можна вважати типовими зразками розв'язання проблем здоров'я в межах індивідуальної та суспільної парадигми, у яких ці зразки постають як індивідуальне завдання, а суспільна функція - культивувати у суспільній свідомості та забезпечити, за можливість, їх виконання.

Якщо парадигма світорозуміння близька до світобачення, але є її понятійним та інтелектуальним аспектом, то парадигма світопоглядання виникає на основі мети, цілі, яка усвідомлюється через універсальні форми діяльності: нужда - потреба - інтерес - мета - засоби - результати - наслідки. Світоглядна парадигма ставить за модель або зразок постановки головних проблем світопоглядання необхідність, потребу, інтерес та мету, а засоби, результати та наслідки - за форми їх розв'язання. Вона ґрунтується на основі світосприйняття, зокрема таких цінностей культуротворчого буття, як щастя, любов, істина, краса, добро, свобода, справедливість, які розуміються як специфічні форми присутності людини в світі й у своїй структурі передбачають постановку та засоби розв'язання проблем: щастя, любові тощо. Наприклад, щоб осягнути повноту буття, людина має бути щасливою або, принаймні, пережити цей стан - постановка проблеми. Аби бути такою, людина повинна у своєму житті дотримуватися правил: бути поміркованою, любити та бути коханою, прагнути до пізнання тощо - це шляхи розв'язання проблеми щастя. Однак за умови накладання різних рівнів парадигмального проектування, як правило, утворюється світоглядна парадигма; на основі світосприйняття можна гарантувати остаточне розв'язання проблеми щастя лише на раціоналістичному рівні проектування, що вербалізовано в максимі: "Хочеш бути щасливим - будь ним". З іншого боку, можна лише створювати умови для розв'язання проблеми щастя, але не гарантувати її остаточного розв'язання на рівні індивідуалізму, для якого не вистачає якоїсь "магії", "алхімії" завершеності загального зразка; натомість кожен знаходить свій "ключ" завершеності індивідуально.

Така неоднозначність світоглядної парадигми стосується й інших "тонких матерій" - любові, істини, добра, краси, свободи, справедливості. Отже, рівень світосприйняття є парадигмальним лише настільки,

наскільки він відображає світобачення, а оскільки світосприйняття не може бути "як таке" - існувати у відриві від світобачення та визначається останнім, то світосприйняття, як бачимо, працює "під диктовку" світорозуміння та перебирає його парадигмальний рівень, тобто по-суті світосприйняття не є парадигмальним.

Світоглядна парадигма виникає за умови накопичення більш-менш широкого спектра знань людини про світ. Світопоглядання як наочно-образний спосіб освоєння світу саме по собі не в змозі забезпечити цей спектр. Так, у первісних народів світорозуміння впливало із світопоглядального способу освоєння дійсності. Суттєвою підставою для нього був емоційний світ людини, квінтесенцією розвитку якого була інтуїція, котра дозволяла відчувати приналежність людини до подій у Всесвіті. Такий спосіб освоєння дійсності був характерний для первісних релігійних вірувань, мистецтва, які мали утилітарний характер, проте лише світоглядний синкретизм забезпечував цілісність світопоглядання, і коли знання зросли в обсязі й розподілилися за певними галузями (математики, медицини тощо), цей синкретизм розпався. Отже, первісне суспільство являло собою допарадигмальний рівень проектування культуротворчості.

Міфологічна парадигма з'являється з розвитком перших цивілізацій (до числа яких входить і Трипілля) та поєднує ранні форми світопоглядання як віри в надприродні сили, зібрані в межах окремого роду - племені із зачатками понятійного способу розуміння світу, який з'явився з розвитком інтелектуальної природи людини та практики, що відбулася в писемності, знанні календарних розрахунків, певних технічних досягненнях матеріальної культури, зокрема у винаході колеса, плуга, розвитку ремесел тощо. Міфологічна парадигма як зразок постановки та розв'язання проблем, загальнознаних у межах міфологічного типу світогляду, дозволяла далекоглядно передбачити тенденцію перспективи розвитку світу та культури, ставити мету та досягати цілей свого життя людини того історичного часу, у межах якого розвивалася ця парадигма.

Світоглядна парадигма, як і світогляд у цілому, має суспільно-історичний характер: парадигмальне проектування культуротворчого буття змінювалось із часом. На наш погляд, цьому сприяло накопичення знань про світ, які вже не були спроможні "вписуватись" у стару парадигмальну форму. Релігійна парадигма як постановка та розв'язання проблем самовизначення людини ґрунтувалась на більш широкому спектрі знань про світ, аніж міфологічна парадигма, але вона не виключала, а передбачала наочно-образний потенціал світопоглядання, до якого залучались нові знання про світ. Якщо міфологічна парадигма спиралась переважно на почуттєвий світ людини, то релігійна - на ноуменальний світ, який не можна було пізнати ні почуттями, ні розумом, а знання як відображення "розуму" зазнавали жорсткого розподілу на духовні й тілесні, земні й небесні, горішні й долішні, природні та надприродні. Отже, знання мали догматичний зміст та були підпорядковані принципу віри.

Наукова парадигма ґрунтується на раціонально-теоретичній системі постановки та розв'язання проблем культуротворчого буття, яка може виражатись у вищевказаних принципах світобачення (антропоцентризм, гуманізм та ін.), що виконують парадигмальну функцію постановки та зразків розв'язання проблем існування людини та в межах своїх сис-

тем є загально визначеними. Ця парадигма може мислитись у межах класичної та постнекласичної картини уявлень про світ.

З іншого боку, ірраціоналістичне трактування буття (від С. К'єркегора до Ж. Бодрийяра) суттєво збагачує традиційну науково-теоретичну парадигму тим, що сучасний світ розвивається за новими законами, які "древнім були невідомими", відповідно, суттєво змінюються зразки постановки та розв'язання завдань сучасного буття людини і культури. Про специфіку цієї парадигми поміркуємо далі, а поки що зупинимось на проблемі типових форм вираження світоглядних парадигм.

Як слушно відзначає Л. М. Баткін, "чимало культурних форм, мотивів, архетипів живуть тисячоліттями, і, хоча їхній справжній зміст змінюється, загальні контури досить консервативні" [2, с. 101]. Світогляд і практика виявляються в різних "консервативних контурах", наприклад, у культурних епохах, типах культури, які повно виражають той чи інший тип буття.

М. Гайдеггер у праці "Європейський нігілізм" ділиться своїми думками про тип як поєднання видозмін і неповторності, якої ми чекали раніше від індивіда, та одноманітності й *універсальності*, яких потребує суспільство. Але неповторність "типу" полягає в надзвичайній заразливості однакового штампу, що водночас не терпить зрівнялівки та, навпаки, потребує своєрідної ієрархії [3, с. 120].

Український культурний тип, відповідаючи принципу "універсальності", разом із тим перебуває у стані свого формування та зазнає динамічних змін, східних і західних впливів. Тема альтернативності культурних парадигм Сходу та Заходу осмислювалася ще в працях Есхіла, Геродота, Аристотеля та стала незмінним лейтмотивом усєї історії культури. Відповідно до цього можна зазначити: якщо для західних культурно-історичних типів (за М. Данилевським - грецького, римського, романо-германського та національних типів культури цього культурного ареалу) характерна зміна домінування світоглядних парадигм, наприклад, релігійна замінила міфологічну та була витіснена, до певної міри, науковою, то для східних типів культури в цілому характерне домінування релігійної парадигми протягом усєї історії. У країнах Сходу культивувалися світоглядні традиції теоцентризму, природоцентризму, які реалізувалися в мистецьких, освітніх, суспільно-політичних, соціально-правових, духовно-релігійних видах діяльності, що тяжіють до метафізики безкінечності. У цьому разі буття людини після її фізичної смерті продовжується в інших трансцендентальних формах буття, а діяльність виступає у вигляді такого механізму, який налаштовує людину на "дію всередині", а не на "дію ззовні" як суспільно значущу практичну діяльність.

Як слушно зазначає Ю.В. Павленко, на Сході влада, а не власність, була і є структуроутворюючою силою культурного життя. Тому можливість вільної творчої самореалізації принципово співвідносилася, по-перше, із певною відстороненістю від державної влади й, по-друге, із причетністю до тієї чи іншої езотеричної духовної доктрини [4, с. 264-265]. Отже, творчість є можливою при відстороненості від активної суспільної діяльності, яку фокусує в собі політика, державна влада, та причетною до духовної доктрини, яка, на наш погляд, експлікує більше світ внутрішнього, ніж зовнішнього, розкриває закони внутрішнього буття, що вже

потім переносяться у світ зовнішній. Наприклад, існує така езотерична доктрина, як даосизм із його світоглядом "не діяння" - У-Вей, коли у сфері практики дія щодо зміни світу взагалі заперечується, а на Заході, навпаки, весь навколишній світ є об'єктом переробки в різних його аспектах.

Релігійна парадигма в європейській історії була домінуючим принципом моделювання культуротворчого буття за доби Середньовіччя. Київська Русь, як відомо, саме за цієї доби переймає християнські цінності в їх східному варіанті, проте міфологічне минуле заважає нашим предкам зробити цю парадигму домінуючою, і виникає феномен "двовір'я". Отже, східна практика "недіяння", медитації в західній традиції могли осмислюватися як у концепті "непротидії злу насиллям", чернецтві, так і у витоках української культури, для якої було характерним поєднання високої духовності "не діяння", "розумного діяння" ченців та розвиток монастирської системи в цілому з народною, міфологічною традицією, що існувала не окремо, як на Заході, у вигляді сміхової балаганної культури, а всередині цієї релігійної парадигми. І все ж, на нашу думку, існувало мірило, яке розмежовувало взаємозв'язок власне релігійної парадигми та міфолого-язичницьких світоглядних традицій усередині цієї парадигми. Це - творчість, яка розглядалась суто як сила, дарована Богом (Аліпій).

Творча самореалізація в західноєвропейській традиції вибудовувалася на інших засадах. У західноєвропейській традиції Відродження переважає зовнішня, а не внутрішньо-духовна дія, практична діяльність. І, можливо, саме тому розвиток мистецтва більше як практичної, а не умоглядної діяльності дещо переважав розвиток науки, а саме мистецтво в окремих його вимірах (Л. да Вінчі) зливалось з наукою, і ціла плеяда імен художників в історії культури переважала імена філософів (Н. Кузанський, Л. Валла та ін.).

Натомість становлення наукової парадигми можна віднести до початку зародження раціоналістичних (Декарт, Лейбніц, Спіноза) та емпіричних (Бекон) світоглядних цінностей та наукових традицій, до яких згодом долучається ірраціоналістична. У європейській культурі Нового часу формується світоглядна парадигма активного перероблення зовнішнього світу, яке має багато "облич", наприклад утворення антропоцентризму, секуляризації, сциєнтизму. Усе це переорієнтує фокус внутрішньої парадигми на зовнішню, культивує активність, підприєємливість, діловитість суб'єкта. Тобто парадигма фокусує саме ті знання, уміння та навички, які актуальні в певний історичний час. З одного боку, парадигма формується, з іншого - уже є зразком відповідей (нехай помилкових) на проблеми існування людини у світі. Тому наукова парадигма - така структура культуротворчого буття, що розвивається найбільш динамічно.

Отже, проведений історико-філософський аналіз дозволяє зробити попередній висновок про те, що механізм взаємодії світоглядних традицій, які обумовлюють розвиток парадигм та реалізуються в культурних практиках на Сході і Заході, не є однаковими. Якщо для східного типу культури традиціоналізм притаманний більше, ніж для західного, то українська традиція намагається синтезувати традиціоналізм у формі відродження своєї духовності на засадах "минушини" з урахуванням інновацій наукової парадигми, тобто у форму наукової пара-

дигми може закладатись зміст світоглядних традицій релігійної чи міфологічної парадигми. На Заході світоглядні парадигми зазнають динамічних змін, на відміну від Сходу, а українська традиція поєднує динаміку і сталість. Світогляд може зазнавати динамічних змін, але не вистачає якогось імпульсу, щоб він реалізувався в динамічній практиці (політиці, економіці тощо). Цим імпульсом може бути патріотизм, моральність, честь, гідність, пріоритет суспільних інтересів над власними, подолання індивідуалізму та ряду комплексів національної свідомості, зокрема "меншовартості", "хуторянства" тощо.

"Які нам сні насняться після смерті?" (В. Шекспір). Чи має духовне межі матеріального? Ці питання визначали сутність культуротворчого буття та по-різному вирішувалися протягом історичного розвитку світоглядних парадигм. Міфологічна схиляється до ідеї постійного відродження духовного в нових матеріальних формах, релігійна (християнська) - до кінечності фізичного існування та безкінечності духовного буття, наукова - не дає однозначної відповіді, хоча матеріалізм визначає прямий зв'язок буття й матерії. На нашу думку, на Заході більше поширені матеріалістичні погляди на природу світогляду, напевно, такий наслідок мали секуляризація та сцієнтизм, а на Сході - ідеалістичні, через те що наука була вписана в певні духовні доктрини (буддизм, конфуціанство, даосизм).

У сучасному світі зароджується глобалізаційний світогляд, який виникає з усвідомлення можливості кінечності буття людства внаслідок антропогенного "вибуху", забруднення середовища, кінечності природних ресурсів та ряду інших факторів. Європейська світоглядна установка на зміну та перетворення світу, принаймні останнє століття, переживає фіаско. І перед лицем глобальних світових катаклізмів (екологічних, політичних, економічних, інформаційних) відбувається універсалізація ідеї кінечності людського буття як на Заході, так і на Сході. Особливо гостро ця тема артикулюється в постмодерних філософських та художніх "інсталяціях".

З іншого боку, відбулося усвідомлення сучасного світу як явища диференційованого, плюралістичного й, зрештою, полікультурного, у якому існування можливе лише внаслідок реалізації єдиного принципу - взаємодії. Полімодальність культурних і, ширше, цивілізаційних площин взаємодії, принаймні на сучасному етапі розвитку світової культури, виявляє суперечливість свого розвитку: породжує як латентні міжнаціональні конфлікти, так і конфлікти більш серйозні, що експлікуються в зіткненні цивілізацій і культур - у війнах і тероризмі. З новою гостротою постають проблеми насильства й толерантності, монолітичних і діалогічних імперативів цієї взаємодії.

Взаємодія як спосіб зв'язку, що має світоглядне значення й цінність, повинна стати суттєвим елементом світової культуротворчості. Взаємодія сприяє обміну національних парадигмальних рівнів й уможливує відтворення позитивного досвіду, який ґрунтується на альтернативі вибору. В індивідуальному варіанті людина обирає між добром і злом, правдою й обманом, належним і наявним тощо. Ці пари утворюють проблемне поле вибору: духовність - бездуховність, причому культурна парадигма фокусується в духовності і є відтворенням позитивного досвіду людства. На онтологічних вимірах духовності наголошували західноєвропейські (М. Гайдеґґер, К. Ясперс) та сучасні вітчизняні (зокрема С. Б. Кримський) дослідники.

Висновки

Таким чином, становлення сучасних культурних парадигм, заснованих на засадах духовності в її широкому розумінні (моральності ставлення до Іншого, діалогічності світоглядних основ та ін.) виступає вкрай важливим завданням сучасного культурософського дискурсу. Саме культурна парадигма, яка відрізняється від "ординарної" парадигми діяльності, здатна розширити горизонт евристичного, культуротворчо осмисленого існування людини у світі й дати адекватну відповідь на злободенні проблеми сучасності.

Ключові парадигми (міфологічна, релігійна, наукова) відображають світобачення (світоспоглядання) людини та спираються на політеїстичні, теоцентричні, антропоцентричні принципи світорозуміння. Вони мають універсальний характер, який набуває національного колориту у світоглядних традиціях. Світоглядна парадигма передається через традицію, яка "програмує" світоглядні цінності на досвід минулого, історичну пам'ять. Становлення сучасної парадигми може відбуватись за умови осмисленого ставлення до традиції, розкриття її духовного змісту у свідомості сучасної людини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кун Т. Структура научных революций. С вводной статьей и дополнениями 1969 г. / Т. Кун ; [пер. с англ. И. З. Налетов]. - М. : Прогресс, 1977. - 300 с.
2. Баткин Л. М. Тип культуры как историческая целостность / Л. М. Баткин // Вопросы философии. - 1969. - № 9. - С. 99-109.
3. Хайдеггер М. Время и бытие : статьи и выступления / М. Хайдеггер ; [пер. с нем. В. В. Библихина]. - М. : Республика, 1993. - 447 с.
4. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації : соціокультурний розвиток людства / Ю. В. Павленко ; [ред. С. Кримський]. - К. : Либідь, 1996. - 360 с.

V. Fed'

PARADIGMATIC PROJECTING: THE WORLDOUTLOOKING LEVEL

In the article there is presented the theoretical understanding of the problem of paradigm in the cultural-philosophic aspect. It is the cultural paradigm that is able to transfer the focus of the knowledge of any man behind the horizon, into the sphere of something heuristic, the cultural creatively understood existence of any man. In the author's opinion under such a condition of the spiritual development of any man the appearance of the adequate answers to the urgent problems of the mankind is possible.

Key words: paradigm, world outlook/Weltanschauung, being/objective reality, existence, cultural creativity, tradition.

© В. Федь

Надійшла до редакції 12.09.2011

№ 6 (113) вересень-жовтень 2011 р.